

UOT 902

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.2.148>

Nəcəf Müseyibli

Tarix elmləri doktoru, professor

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun şöbə müdiri

Azərbaycan

necef_museibli@mail.ru

XALKOLİT DÖVRÜ MUĞAN ARXEOLÖJİ MƏDƏNİYYƏTİ

Arxeoloji mədəniyyət məfhumu konkret coğrafiyada və müəyyən zaman çərçivəsində, klassik dövlətlərin yaranma mərhələsinə qədərki dövrlərdə yayılmış maddi mədəniyyətin, dəfn adətlərinin ümumiliyini özündə birləşdirir. Bəzi arxeoloji mədəniyyətlər ilk dövlətlərin erkən mərhələləri ilə eyni zamanda paralel mövcud olmuşlar. Azərbaycanda son illər aparılan araşdırmalar elmdə qəbul edilmiş arxeoloji mədəniyyətlərin fərqləndirici xüsusiyyətlərinə əlavələr etməyə, bu mədəniyyətlərin lokal variantlarının müəyyən edilməsinə, eyni zamanda yeni arxeoloji mədəniyyətlərin kəşf edilməsinə şərait yaratmışdır. Bu baxımdan Muğan bölgəsində uzun illər aparılmış, lakin nəticələri kifayət qədər nəşr və təhlil edilməmiş arxeoloji qazıntılar diqqəti cəlb edir.

Şimali Azərbaycanda Neolit (e.ə. VII minilliyin sonları –VI minillik) və Xalkolit (e.ə. V minillik-IV minilliyin ortaları) dövrlərinin erkən əkinçi-maldar mədəniyyətləri Naxçıvan, Mil-Qarabağ, Gəncə-Qazax və Muğan bölgələrində yayılmışdır. Muğan digər bu bölgələrdən bir qədər kənar, lokal coğrafiyada yerləşir. Bu səbəbdən bölgənin qədim əhalisinin yaratdığı mədəniyyət digər bölgələrin mədəni ənənələrindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Bu vaxtadək Muğanda Neolit dövrünə aid abidə aşkar edilməmişdir.

Muğan bölgəsinin xeyli hissəsi hazırda Cənubi Azərbaycan (indiki İran) sərhədləri daxilindədir. Bu vaxta qədər aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Muğan düzündə, xüsusilə də Cəlilabad rayonu ərazisində Xalkolit (Eneolit) dövründən başlayaraq Orta əsrlərədək bütün tarixi mərhələlərə aid abidələrin olduğu müəyyən edilmişdir. Bölgədə arxeoloji abidələrin – qədim yaşayış yerlərinin və qəbir abidələrinin

sıx yerləşməsi burada qeyd edilən tarixi mərhələlərdə yaşayışın intensiv olduğunun göstəricisidir.

Muğanda əsas arxeoloji tədqiqatlar Cəlilabad rayonu ərazisində aparılmışdır. İlk geniş, uzun müddətli qazıntı işləri Azərbaycan arxeologiya elmində mühüm xidmətləri olmuş mərhum arxeoloq Fərman Mahmudovun adı ilə bağlıdır. Onun bu bölgədəki başlıca tədqiqatları Əliköməktəpəsi yaşayış yerində apardığı arxeoloji qazıntılar olmuşdur. Abidə 1966-cı ildə qeydə alınmış, 1971-ci ildən başlayaraq on il müddətində geniş qazıntı işləri aparılmışdır. 1980-cı ildə Əliköməktəpəsində qazıntı işləri müvəqqəti dayandırılmışdır. Ümumilikdə 600 m² sahə qazılmışdır ki, bu da Xalkolit dövrü abidələrinin tədqiqatları üçün olduqca böyük göstəricidir. Mədəni təbəqənin ümumi qalınlığı isə 5 m-dən artıq olmuşdur (**5, s. 53**).

Bu, olduqca maraqlı abidə Muğanın Xalkolit dövrü tarixinin böyük bir mərhələsinin – e.ə. V minilliyin ortaları-ikinci yarısının başlıca xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan vermişdir. F.Mahmudov Əlikömək təpəsinin qazıntılarının nəticələri əsasında 80-ci illərdəki nəşrlərində düzgün istiqamət müəyyən edərək “Muğanda Zaqafqaziya eneolitinin yerli variantının olduğunu” yazmış və bunu e.ə. V minilliyin sonu - əvvəllərinə aid etmişdir (**5, s. 66**). Lakin son illərin elmi araşdırmaları kontekstində bu nəticələrə düzəlişlərin edilməsi qaçılmazdır.

İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, keçən əsrin 70-80-ci illərində Cənubi Qafqazda erkən əkinçilik mədəniyyətləri abidələrinin hamısı bir qayda olaraq Eneolit dövrünə, onların xronologiyası isə e.ə. V-IV minilliklər çərçivəsinə daxil edilirdi (**11**). Əliköməktəpəsi abidəsi də elmdəki bu mədəni ənənələrlə bağlı olaraq Qarabağın

İlanlıtəpə, Çalağantəpə, Naxçıvanın I Kültəpə kimi yaşayış yerləri ilə müqayisəli təhlil edilirdi və bu abidələrin mədəni ənənələri kontekstində seçilirdi. Buna görə də F.Mahmudov Əliköməktəpəsini Cənubi Qafqaz Eneolitinin yerli variantı hesab etmişdir.

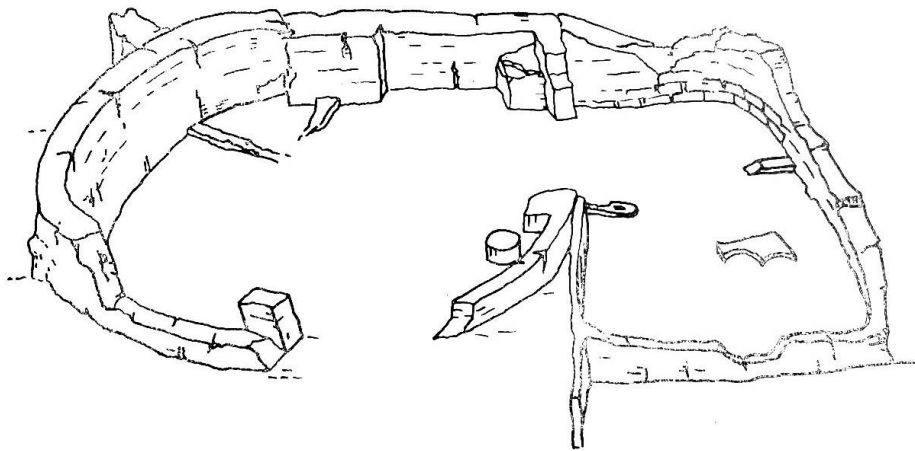
Lakin qeyd etmək vacibdir ki, son iyirmi ildə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar Qarabağın və Naxçıvanın (2) yuxarıda qeyd edilən abidələrinin Əliköməktəpəsindən bir neçə yüz il daha qədimə – Neolit dövrünə və fərqli ənənələrə aid olduğunu göstərmişdir. Əliköməktəpəsinin memarlıq qalıqları, arxeoloji materialları həmin Neolit abidələrinin belə tapıntılarından əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu səbəblərdən Əliköməktəpəsi bütün bu abidələrin mənsub olduqları xronoloji və mədəni baxımdan tam fərqli arxeoloji komplekslərin lokal variantı ola bilməzdi.

Fikrimizcə Əliköməktəpəsində aşkara çıxarılmış erkən əkinçilik dövrü maddi mədəniyyət qalıqları müstəqil arxeoloji mədəniyyətdir. Xalkolit dövrünün orta mərhələsinə aid bu mədəniyyəti “Muğan arxeoloji mədəniyyəti” adlandırmaq daha düzgündür. Burada aşkar edilmiş memarlıq qalıqları, keramika, daş, sümük məmulatları abidənin və ümumiyyətlə bu mədəniyyətin fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir.

Son illər Əliköməktəpəsinə yaxın sahədə qazılmış Polutəpə yaşayış yeri də (9) bu mədəniyyətə aiddir. Polutəpədə aşkar edilmiş bütün tapıntılar az fərqlərlə Əliköməktəpəsi material-

larını təkrarlayır. Buna görə də daha zəngin olan Əliköməktəpəsi abidəsinin qazıntılarının nəticələri əsasında Muğan Xalkolit mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətləri müəyyən edilir.

Əliköməktəpəsi və ümumiyyətlə Muğan mədəniyyəti onunla həmdövr olan Naxçıvanda ki Ovçularətəpəsi, Gəncə-Qazax bölgəsində Keçili, Mentəştəpə kimi abidələrin memarlıq qalıqları və arxeoloji materialları ilə müqayisəli təhlil edilə bilər. Muğan mədəniyyəti bu göstəriciləri, əhalinin həyat təzi ilə həmin bölgələrin abidələrindən oxşar cəhətlərdən daha çox fərqli cəhətləri ilə seçilir. Bunu xüsusilə də əsas amillərdən biri olan tikinti ənənələrinin müqayisələrində aşkar müşahidə etmək olur. Belə ki, Əliköməktəpəsində çiy kərpiclə inşa olunmuş 100-ə qədər tikililər başlıca olaraq oval-düzbucaqlı planlıdır. Az sayda dairəvi tikililər yalnız alt qatlarda aşkar edilmişdir. Bir neçə tikili (yaşayış və ya təsərrüfat təyinatlı binalar) bir tərəfdən ümumi bir divara bitişik inşa edilmişdir. Mədəni təbəqənin II inşaat qatında aşkar edilmiş 8 №-li tikili qalığı xüsusilə maraqlıdır. İki otaqlı evin qalığından ibarət bu bina ikiqat kərpiclə tikilmişdir. Əsas otağın ölçüsü daha böyük olub (11 m²) yaşayış üçün, ikinci otaq isə (5,5 m²) anbar və emalatxana üçün nəzərdə tutulmuşdur. İkinci otağın içərisindən dən daşları, sürtgəc, maral buynuzundan toxma, çaxmaqdaşı və obsidiandan oraq dişləri və s. alətlər aşkar edilmişdir (5, s. 56-57).

Şəkil 1. Əliköməktəpədə 8№-li tikili qalığı (Mahmudov, 1984)

Yarımqazma tipli 22 №-li tikilinin divarı suvaq üzərindən əhənglə ağardılmış, bu ağ fonun səthi isə qırmızı oxra ilə naxışlanmışdır. İbadət yeri olan bu binanın və ümumiyyətlə Əliköməktəpəsi tikililərinin mütləq əksəriyyətinin analoqları Cənubi Qafqazın həmdövr abidələrindən məlum deyildir.

Tikintidə dayaq sütunlarının qurulması Əliköməktəpəsinin fərqləndirici cəhətlərindən biridir. Evlərin içərisində və həyətlərdə divar diblərində aşkar edilmiş, üzərinə saxsı döşənmiş tumbaların oxşarları Qafqaz və Yaxın Şərq abidələrindən aşkar edilməmişdir. Cənubi Qafqazın və yaxın Şərqin Neolit və Xalkolit dövrləri yaşayış yerlərinin hamısı üçün ərzaq ehtiyatının saxlanması məqsədilə istifadə olunan təsərrüfat quyuları səciyyəvidir. Əliköməktəpəsində isə bunlardan fərqli olaraq təsərrüfat quyularından deyil, bu quyuları əvəz edən iri ölçülü gil küplərdən istifadə olunmuşdur (5, s. 61-62).

.Polutəpədə 450 m² sahədə Xalkolit dövrünə aid 4 m qalınlığında mədəni təbəqə qazılma da burada bəzi divar fraqmentləri istisna olmaqla tikili qalıqları aşkar edilməmişdir (9, c. 85).

Muğan mədəniyyəti əhalisinin təsərrüfatı da müəyyən göstəriciləri ilə Azərbaycanın və ümumiyyətlə Cənubi Qafqazın erkən əkinçilik mədəniyyətlərində olduğundan fərqlidir. Bu ilk növbədə Muğanın Avrasiyada ən qədim atçılıq mərkəzlərindən biri olmasıdır. Əliköməktəpəsi bütövlükdə Qafqazda və Yaxın Şərqdə atların əhliləşdirildiyi ən qədim yaşayış məskənidir.

Əliköməktəpə yaşayış yerinin mədəni təbəqəsindən çoxsaylı əhliləşmiş at sümükləri, o cümlədən atların bütöv kəllə və çənə sümükləri aşkar edilmişdir. Belə tapıntılardan biri daha maraqlıdır. Yaşayış yerinin qazıntı sahəsində, ikinci inşaat qatında qarşıya yönəlmiş iri buyuzları olan iki öküz kəlləsi aşkar edilmişdir. Onların buyuzlarının uzunluğu müvafiq olaraq 55 və 35 sm olmuşdur. Nisbətən kiçik kəllənin buyuzlarının üzərində qırmızı oxra qalıqları saxlanmışdır. Məhz bu buyuzların arasında atın alt çənəsi qoyulmuşdur. Bu yaşayış yerində aşkar edilmiş at sümükləri say etibarilə iri və xırda buyuzlu heyvanlardan sonra üçüncü yerdədir və ümumilikdə osteoloji qalıqların 7,5 %-i təşkil edir. Bu sümüklərin əhliləşdirilmiş iki cins atlara aid olması, onlardan birinin iri dirnaqlı olması müəyyən edilmişdir. Bütün bunlar Muğan zonasında e.ə. V minillikdə atların əhlil-

ləşdirilməsini və atlardan təsərrüfatda geniş istifadəni sübut edən faktlardır. (4, s. 23-24; 10, c. 16: 11, c. 153).

Fikrimizcə Əliköməktəpəsi yaşayış yerində belə bir vəziyyət, yəni öküz və at kəllə/çənə sümüklərinin məqsədli şəkildə yığcam yerləşdirilməsi kult təsəvvürləri ilə bağlı olmuşdur. Bu kəllə və çənə sümüklərinin bütöv halda aşkar edilməsi, onların məqsədli olaraq müəyyən qaydalara uyğun yerləşdirilməsi, burada oxradan istifadə belə düşünməyə əsas verir. Bu tapıntılar həmin dövrdə Muğanda atdan təsərrüfatda geniş istifadə ilə yanaşı atla bağlı sitayişin meydana çıxdığını göstərir.

Abidənin keramika məmulatı tipoloji xüsusiyyətlərinə və ornamentlərinə görə müəyyən yerli fərqlərə malikdir. Qabların yumruq şəkilli çıxıntılı qulpları arxeologiya elmində artıq “Əliköməktəpə tipli qulplar” statusunu almışdır. Burada aşkar edilmiş çəkmə formalı saxsı qabın bənzəri yalnız Mesopotamiyadakı III Yarımtəpə yaşayış yerindən məlumdur. Muğanın boya naxışlı keramikası Mil düzünün eyni kateqoriyadan olan saxsı qabları ilə yaxınlıq təşkil edir. Bu məsələnin daha geniş araşdırılmasına ehtiyac var.

Əliköməktəpədə çoxlu sayda gildən düzəldilmiş və bişirilməmiş ovalvari sapand “mərmi-ləri” aşkar edilmişdir. Yalnız 8 №-li binanın anbar təyinatlı kiçik otağından 149 belə “mərmi” tapılmışdır (5, s. 57). Belə “mərmi-lər” Polutəpədə (9, c. 82) və yaxın ərazidə son illər tədqiqatları başlanmış çoxtəbəqəli yaşayış yeri olan Xudutəpənin Xalkolit dövrü Muğan mədəniyyətinə aid alt təbəqəsindən aşkar edilmişdir (1). Cənubi Qafqazın digər erkən əkinçilik dövrü abidələrindən çay daşlarından olan “sapand daşları (mərmi-ləri)” aşkar edildiyi halda Muğan mədəniyyəti üçün yumurtaşəkilli gil “sapand mərmi-ləri” səciyyəvi olmuşdur.

Gildən sapand mərmi-ləri Mil düzündə Neolit dövrünün sonlarına aid “MPS (Mil Plain Survey) 103” yaşayış yerində aşkar edilmişdir (3, fig. 47, p. 48).

Muğan mədəniyyətinin maraqlı tapıntıları sırasında gildən antropomorf fiqurları da qeyd etmək lazımdır. Belə sxematik fiqurlar Polutəpədən (9, рис. 7, № 9) və Xudutəpədən (1) aşkar edilmişdir. Bu fiqurların arxa və alt hissələri düz və hamardır. Belə forma onları digər həmdövr abidələrin fiqurlarından fərqləndirir.

Şəkil 2. Xudutəpə yaşayış yerindən aşkar edilmiş gil fiqur (Ağalarzadə, 2023)

Daşdan hazırlanmış alətlərin də xammal növü diqqəti cəlb edir. Belə ki, Cənubi Qafqazın həmdövr yaşayış yerlərində obsidiandan hazırlanmış kəsici alətlər çaxmaq daşından olan alətlərdən dəfələrlə çoxdur. Əliköməktəpəsində isə bunun tam əksi müşahidə edilir: çaxmaq daşından alətlər obsidiandan olan alətlərdən qat-qat çoxdur. Bu vəziyyəti yalnız yaşayış yerinin obsidian yataqlarından (Kəlbəcər) nisbətən uzaq məsafədə yerləşməsi ilə izah etmək doğru olmazdı. Bu, həm də çaxmaq daşından alət hazırlanmasının yerli ənənələri ilə bağlı idi.

Maraqlı faktlardan biri yaşayış yerinin sümük məmulatının özünəməxsus xüsusiyyətidir (5, s. 63-64). Belə ki, xırdabuynuzlu heyvanın dirsək sümüyündən hazırlanmış biz tipli alətlər yalnız Əliköməktəpəsi üçün səciyyəvidir. Toxaların da yalnız maral buynuzundan düzəldilməsi məhz bu yaşayış yerinin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biridir. İlk dəfə Əliköməktəpəsində aşkar edilmiş qoyunun kürək sümüyündən düzəldilmiş qaşovvari bıçaqlar, öküzün kürək sümüyündən hazırlanmış biçin aləti yalnız Muğan mədəniyyəti üçün xasdır.

Muğan Xalkolit mədəniyyətinin əhalisi təkrəli nəqliyyatla tanış idilər. Polutəpə yaşayış yerindən aşkar edilmiş araba təkərinin gildən hazırlanmış modeli (8, рис. 3, № 17) bunu sübut edir. E.ə. V minilliyin ortalarına aid olan bu

model Cənubi Qafqazda və Yaxın Şərqdə bu qəbildən olan ən qədim tapıntıdır (6, s. 5).

Ümumiyyətlə, Muğan mədəniyyətinin nəzəri problemləri arxeoloji materialların geniş təhlili əsasında araşdırılmalıdır. Əliköməktəpəsi yaşayış yerinin qazıntılarının nəticələri Muğanın Xalkolit dövrü mədəniyyətini, o dövr əhalinin həyat tərzinin başlıca lokal xüsusiyyətlərini səciyyələndirir. Muğan mədəniyyəti Mil-Qarabağın, eləcə də Yaxın Şərqi erkən əkinçilik mədəniyyətləri ilə sıx təmaslar şəraitində təşəkkül tapmışdır. Təəssüflər olsun ki, mühüm elmi əhəmiyyətə malik belə bir abidənin materialları, abidə ilə bağlı elmi informasiyalar bu günə qədər tam olaraq nəşr edilməmişdir. Fərman Mahmudovun həyatdan vaxtsız getməsi səbəbindən bu iş sona çatdırılmamışdır. Hazırda AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun qarşısında duran elmi vəzifələrdən biri də budur. Ümid edirik ki, Əliköməktəpəsi yaşayış yerinin qazıntılarının bütün nəticələri sanballı bir monoqrafiya halında, Fərman Mahmudovun adının müəllif kimi saxlanması şərtilə nəşr ediləcəkdir. Bu, Azərbaycan arxeologiya elmində zəruri bir tədbir olmaqla yanaşı abidəni uzun illər tədqiq etmiş alimin xatirəsinə hörmət əlamətinin ifadəsi olardı.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağalarzadə A. Muğanın qədim mədəniyyətinə aid yeni tapıntılar // “Elm” qəzeti, 6 oktyabr 2023-cü il.
2. Baxşəliyev V., Marro C., Berthon R., Quliyeva Z., Sarialtun S. Kültürdə arxeoloji qazıntılar. Bakı: “Elm və təhsil”, 2017. 164 s.
3. Bianca D’Anna Maria. The 2013 Sounding at site MPS 103: Preliminary Report. Some New Insights in the Neolithic ‘Unpainted Ceramic Horizon’ of the Mil Plain // The Kura Projects. New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus. Berlin: 2017. Pp. 43-49.
4. Mahmudov F.R., Nərimanov İ.H. Muğan arxeoloji dəstəsinin 1972-ci il tədqiqatlarının hesabatı // ÇTŞ-nin arxivi, H-498.
5. Mahmudov F.R. Əlikömək təpəsində arxeoloji qazıntıların ilkin yekunları // Daş dövrü və Azərbaycanca eneolit. Bakı: ADU, 1984. S. 53-74.
6. Müseyibli N. Leylatəpə mədəniyyəti kurqanlarının mənşəyi “kurqanlar və qədim hind-avropalılar” nəzəriyyəsi kontekstində // Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 2015, №1, s. 3-9.
7. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: «Элм», 1987, 260 с.
8. Ахундов Т.И. Памятники Муганской степи и предпосылки расселения ранних земледельцев на Южном Кавказе в эпоху неолита-энеолита // Stratum plus. Санкт-Петербург – Кишинев – Одесса – Бухарест: 2011, № 2, с. 219-236.
9. Ахундов Т.И., Махмудова В.А., Гасанова А.М., Рамазанлы, Г.Х., Рахманов А.А. Археологические исследования 2015-2016 гг. «Муганской неолит-энеолитической экспедиции» // Археологические исследования в Азербайджане – 2015-2016. Баку: 2017. С. 81-86.
10. Махмудов Ф.Р., Нариманов И.Г. Раскопки холма Аликемек тепеси // Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1973). Баку: «Элм», 1974. С. 12-16.
11. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: «Элм», 1987, 260 с.

Резюме

Наджаф Мусибли

Муганская археологическая культура халколита

Своеобразные археологические культуры характерны для всех этапов древней истории Азербайджана. В период халколита развитие земледелия и скотоводства, интенсивный характер культурно-экономических связей обусловили формирование на территории Азербайджана различных археологических культур. Одна из таких культур охватывала памятники середины/второй половины V тысячелетия до н. э. Муганской зоны. Памятники этой культуры, которую мы называем «Муганской археологической культурой халколита», были изучены в Джалилабадском районе. Среди них поселение Аликемектепе, раскопки которого отражают практически все характеристики этой культуры. Отличительные черты муганской культуры от других халколитических комплексов региона проявляются в технике строительства, керамике, каменных, костяных изделиях, а также в хозяйственной жизни, где находит свое место и коневодство.

Ключевые слова: археологическая культура, Мугань, коневодство, керамика, каменные орудия, костяные орудия.

Summary

Najaf Museibli

Mughan archaeological culture of the chalcolithic period

Unique archaeological cultures are characteristic for all stages of the ancient history of Azerbaijan. The development of agriculture and cattle-breeding, the intensive character of cultural and economic relations during the Chalcolithic period, determined the formation of various archaeological cultures in the territory of Azerbaijan. One of such cultures covered the monuments of Mughan zone dated to the middle/second half of the 5th millennium BC. The monuments of this culture, which we call “Mughan archaeological culture”, were studied in the territory of Jalilabad district. Among them, the excavations of the Alikomek tepe settlement reflect almost all the characteristics of this culture. The distinguishing features of the Mughan culture from other Chalcolithic complexes of the region are manifested in construction techniques, ceramics, stone and bone products, as well as in the economic life, where horse breeding also finds its place.

Keywords: *archaeological culture, Mughan, horse-breeding, ceramics, stone tools, bone tools.*